



BUDA ATTILA (1953) Budapest

BUDA ATTILA

Mit tudhat az olvasó?

Ambrus Zoltán és Jászai Mari levelezésének sajtó alá rendezése,¹ a források közül Jászai Mari emlékezéseinek kiadásonként eltérő szövege, aminek néha az azokat felhasználó tanulmányok sincsenek tudatában, felvet egy fontos szövegközlési kérdést, ami a jelennel érintkező, de már lezártult életművek, hagyatékok sajátossága: vajon az utókornak mennyi és meddig terjedő kompetenciája van a legkülönfélébb írói dokumentumok megismerésében, valamint interpretálásában?² Hogyan lehet bármely szerző megjelent műveinek kézirataihoz, a kiadatlan, nyomtatás nélküli művekhez és főleg a személyesebb írásokhoz: egy-egy érzelmetli vallomáshoz, szándékolt, esetleg véletlenül fennmaradt levelezéshez, az egykor csak két ember számára létezett bizalomhoz közeledni – a közreadás vagy ellenkezőleg, az eltitkolás tervével? Az utóbbival nyilván nem, mivel a megőrzés eleve a (későbbi) olvashatóságot feltételezi. Hiszen ha a közvetlenül érintettek nem akarnak valamit az utókorra bízni, feltételezhetően meg fogják semmisíteni azt. Töprengésre inkább az ad okot, hogy amit egykor valaki(k) megörökített(ek), s amelynek lehetnek intim, pikáns, valamilyen szempontból kényes vonásai is, de leírása után mégis archiválta az idő, az örökösök, bárki, szerzője pedig életútjánál vagy valamilyen tulajdonságánál, cselekedeténél fogva érdeklődésre számíthat – az vajon a felfedezés, az előkerülés után milyen tartalmi épségben és kommentárokkal kerülhet a nagyközönség elé? A sarkított látásmódú, közkeletű illúziókat, már rögzült jellemvonásokat megkérdőjelező, személyiségfeltáró írások kiadását első megközelítésben lehet késleltetni a közérdeklődés vélt vagy sugallt hiányára hivatkozva, s amikor ez a titkolózás tarthatatlanná válik, valamilyen koncepció alapján csak bizonyos részleteit megjelentetni. A csonkított kiadás, az átírás, átszerkesztés persze bizalmatlanság az olvasóval szemben, nemegyszer párosulva a sajtó alá rendező értelemváltoztató igényével.³ Az irodalomtörténész, a filológus, amikor tartalomváltoztató/-finomító céllal belenyúl egy fennmaradt szövegbe, még ha a legenyhébb elhagyásokkal, átírásokkal él is, nem biztos, hogy tudatában van annak, hamisított szövegére tanulmányok, monográfiák, népszerűsíthető írások épülhetnek majd, s bár ő maga nem akarta, mégis hozzájárul egy személyiség és világának rebusálásához. Mindezt csak egyféleképpen lehet elkerülni: a múlt homályából felbukkanó kéziratok, kéziratgyűjtemények – feltéve, hogy érdeklődő olvasóközönség képzelhető mögéjük, illetve irodalmi, történelmi, művészeti vagy egyéb szempontból mellőzhetetlen forrásnak bizonyulnak – teljes szövegű, körültekintő kommentárokkal és tanulmánnyal magyarázott közzétételével. Párosulva az esetleg felbukkanó tabuk kimondásának szabadságával, mert a szövegközlés csupán az alapja a filológus tevékenységének, meg is kell szólaltatnia mindazt, amit a múlt porladó világából a jelen és a jövő olvasója számára is fontosnak tart.

A filológus/textológus szerepének felértékelődése azonban nem csupán a magánlevelek és ezen keresztül a nyilvánosság, a történetiség kérdését érinti, hanem a modern irodalmi kiadásoknak, azaz fikciós szövegeknek is egyik központi problémája. Itt csak érintőlegesen lehet ezzel kapcsolatban Kovács Ilonát idézni:⁴

[...] előbb az olvasó-befogadó követelte ki magának az őt megillető alkotó-szerepet, majd a kéziratok kitüntetett olvasói, a szövegkiadók vitték végbe a maguk forradalmát, amely az *auctoritas* új értelmezéséhez vezet. Azt talán fölösleges bizonygatni, hogy minden író tudatában van annak, hogy a megsemmisítetlen kéziratok előbb-utóbb napvilágra jönnek. [...] Bulgakovnak igaza van... Victor Hugo ebben is kivétel, ő ugyanis joggal emlegethetné a cseledek hanyagságát: a Hugo-ház padlásán találtak egy hatalmas kéziratköteget, „elégetni” felirattal, a személyzet azonban már akkor sem végezte lelkiismeretesen a dolgát. [...] A levelezések mégis már régóta fennmaradnak, és az írók a múlt század közepe óta mániákus gonddal őrzik minden papírfecnijüket. Lehet-e ellenállni a kísértésnek, ha előkerülnek

a kéziratok-feljegyzések-piszkozatok? Miért éppen a szövegkiadó volna köteles ki nem adni azt, amit az író nem volt képes meg nem semmisíteni? [...] És vajon nem volt-e eddig is társ-szerző, a hatalom részese a másoló és kiadó, anélkül, hogy ennek tudatában lett volna? [...] A szöveg élete azonban semmiképpen sem ér véget az utolsó tollvonással, sőt az első kiadással sem, és nyilvánvalóan hozzátartozik a maga furcsa módján a másolók önkénye, a cenzorok szeszélye és a szövegkiadók termékeny hiúsága.

•

Jászai Mari 1926. október 5-én meghalt. A következő évben Lehel István megjelentetett egy válogatást az emlékezésekből, amit még Jászai hagyott jóvá; nyolc kéziratos füzetének erősen rövidített részét.⁵ Érthető, hiszen ekkor még sokan éltek az általa említettek közül. A múlt század ötvenes éveinek közepén Jászai írásaiból Debreczeni Ferenc adott ki egy bővebb gyűjteményt. Ez teljesebb ugyan, mint Lehel István változata, de hozzá hasonlóan nem szövegű: összevon bekezdéseket, átalakít mondatokat, monogrammal jelöl – 1955-ben már igazán ok nélkül – bizonyos neveket.⁶ Pukánszky Kádár Jolán, miután néhány lényeges vonásában párhuzamot von Déryné Széppataki Róza és Jászai Mari naplója/emlékezései között, szövé is teszi az olvasás/megértés nehézségeit: „[...] ha növelni akarjuk az olvasók táborát – mint ahogyan akarnunk kell –, könnyítsük meg az oda vezető utat; magyarázzunk bőven és jól, ne kezeljük félvállról a jegyzetszótárt, hanem csináljunk belőle lelkiismereti kérdést az olvasóval szemben. Mert akár jó az, akár rossz, a kezdő olvasóba az először olvasott rögződik belé kiirthatatlanul.”⁷ Két évvel később jelentek meg Csathó Kálmán *Így láttam őket* című visszaemlékezései a Nemzeti Színház Paulay Edétől Sugár Károlyig terjedő időszakáról, amelynek 1909-től kezdve maga is részese volt.⁸ Választott kortársai életében azonban ez előtti időpontokra is kitér, azokra, amelyekről csak hallomásból, színházi pletykákból vagy téves ismeretekből értesült. Az Ambrus Zoltánról szóló fejezet első mondatában éppen a párizsi úttal kapcsolatban olvasható helytelen megállapítás: „Ambrus Zoltán Debrecenben született, ott töltötte első ifjúságát, aztán Párizson át, ahol megszakította útját néhány esztendőre, megérkezett Budapestre – írónak.”⁹ 1958-ban Péchy Blanka személyes emlékei, valamint a kéziratos hagyaték felhasználásával életrajzot írt Jászairól, amelyet az első után még két kiadásban bővített; ezekben idézte tartalmilag az Ambrusról szóló mondatokat is. Később e sorok más írásokba is beépültek.¹⁰ Az életében és halála után országosan tisztelt tragika azonban – uralkodni kívánva a múlton – emlékezéseiben is magát adta, nem annyira az egykor történetek megváltoztatásával, mint inkább azok sajátos csoportosításával; magyarázatot keresve és önigazolást nyújtva döntéseiért, egyben az utókorra is vetve egy-egy pillantást. Emiatt Földes Anna a naplókat ismertette kétféle kiadást tart elképzelhetőnek: szerkesztett az érdeklődő olvasónak, s változatlan szövegűt a kutatóknak.¹¹

•

A források szövegének teljes közlése mellett, ha érintőlegesen is, de érzékeltetni kell a források őszinteségének kérdését. Jászai naplójegyzeteiben 1901. május 20-án többek között a következőket jegyezte fel:¹²

Ha elgondolom, milyen más lett volna egész életem folyása, ha egy olyan ember szeretett volna, mint Herczeg Ferenc. Milyen magasságba emelne fel az engem testestől-lelkestől. Még így is milyen jó, hogy ő *van* az életemben. Még így is erkölcsi tengelye lett az életemnek. Jólesik tudnom, hogy megvetne, ha komisztságot vagy ízléstelenséget követnék el. Öntudatlanul apellálok az ítéletére, ha cselekszem. Sejti-e vajjon, hogy mim nekem?

Ez a benyomás a lejegyzés pillanatában biztosan élő volt Jászaiban, hasonló megjegyzései több helyen olvashatók még. Miután 1927-ben megjelent a Lehel István által sajtó alá rendezett kötet ezzel a vallomással, Herczeg elolvasta, s reagált rá:¹³

Én tulajdonképpen csak Mirja halála után, emlékiratainak olvasásából tudtam meg, milyen tiszta és mély vonzalmat éreztem irántam. Az ilyen utólagos felismerés fájdalmas lelkiismeret-

reti furdalásokkal jár, s a túlélőnek az az érzése, hogy nem értékelte eléggé a barátság égi ajándékát.

Kérdés, hogy vajon Herczeg mit mondott volna akkor, ha kezébe kerülnek Jászai naplójából azok a sorok is, amelyeket 1917. október 14-én írt róla,¹⁴ vagy azok, amelyekben 1919. augusztus 3. után felháborodásában Herczeg Ferenc zsidó származású feleségét említette, Herczeg hallgatásának okaként az akkor aktuális elszámoltatásban, s ami abban a pillanatban indulatot váltott ki belőle. Vajon melyik egymást kizáró véleményét gondolta komolyan Jászai: az 1901-ben írtat, vagy az 1917-ben és 1919-ben írottakat? Melyikre lehet mint őszinte meggyőződésére tekinteni?

Az már csak színezi a szövegkiadások közötti kavalkádot, hogy Jászai emlékezéseinek és naplójának 1955-ös kiadásában nem található meg idézett, Herczeg Ferencsel kapcsolatos sorai – hogyan is kerülhettek volna bele, hiszen a kiadás évében az író a tiltott szerzők közé tartozott.¹⁵ Egyébként pedig az 1901-es év bejegyzései néhány szöveghelytől eltekintve az 1927-es és az 1955-ös kiadásokban mintha két különböző variáció nyomtatott változatai lennének, annyira különböznek egymástól.

•

Vajon maguk a levélírók, Ambrus és Jászai mit gondolhattak arról, levélváltásuk milyen publicitást bír el? Jászai gyakori, levelezését egy-egy címmel felszámoló szokása ellenére a neki írt levelet visszaadta Ambrusnak, ezzel mintegy átruházva rá a megőrzés vagy megsemmisítés feletti döntés jogát. Ambrus pedig, bár a saját levelezésével kapcsolatban nem hagyott hátra kívánságot, de a hagyatékának jelentős részét kitevő hivatalos és magánlevelezését életéhez, műveihez tartozó forrásnak tekintette, ebből következően közlésre is alkalmasnak tartotta. Baskircsev Mária naplójáról és leveleiről szóló ismertetésében, összehasonlítva a 18. század irodalmi igényű magándokumentumait a 19. század végének hasonló irataival, megjegyezte:¹⁶

Ma már, ebben az értelemben senki sem ír leveleket. Senki sem ír az utókornak, sőt nemigen írunk a hozzánk tartozóknak sem. Nem élünk olyan csöndesen, előkelően és kényelmesen, mint a múlt században élt a társaság; sietve élünk s nem érünk rá értekezni a leveleinkben; leveleinkben csak a legszükségesebbre, a tudatni vagy a kérdezni valóra szorítunk. És ehhez képest a levelezés nem irodalmi aréna többé, ahol az emberek mutogatják magukat, hanem afféle szellemi budoár, ahol elárulnak egyetmást a lelkükből kíváncsi, idegen szemek előtt. S a mai levelekben nincs egyéb tanulmányozni való, mint egy-egy emberi lélek, a levélíró énje, mivelhogy az „én” oly csodás, szerénytelen valami, mely örökkön elárulja, örökkön karakterizálja magát a telegramm-stílus szőszegénységében is.

Ambrus egyfelől hiányolja a 18. század távolságtartó, irodalmi hangnemét és témáit, másfelől belátja, hogy ebben a magánműfajban az intellektus helyébe lépett az emóció – de nem tiltakozik annak későbbi, a levélszövegek segítségével lehetővé váló megmutatása és megismerése ellen.

•

Ambrus Zoltán és Jászai Mari 1885. június vége és december vége között tekintélyes számú levelet írt egymásnak. Ezek Ambrus hagyatékában fennmaradtak, azonban némelyikük szövege csonka, egyes részleteiben töredékes. És szövegükből következtetni lehet arra, hogy teljes levelek is hiányoznak. Feltételezni lehet, hogy őrzési helyükön ugyancsak történt némi „szövegkorrekció”, ha nem is Ambrus, hanem talán utódai vagy a történelem¹⁷ közreműködésével.

A közvetlen hozzátartozók előd- vagy rokonstilizációjának Szköllája és a mindenkori sajtó alá rendezők, kiadók álszemérmének Kharübdisze között kell átjutnia a megszokásokra – rokonokra, pályatársakra, a társadalmi viszonyok „hagyományára” – nem tekintő, valamilyen szempontból kellemetlen-, felkavaró- vagy káros(nak minősített) életműveknek, alkotásoknak, kéziratok hagyatékának, amelyeknek maguktól értetődően semmi közük sem a szalon-, sem a budoár-irodalomhoz, sem a pornográf, erőszakos vagy egyéb módon botránykeltő művekhez, csupán valami (vélt vagy valódi) érdeksérelem áll ellent megismerésüknek.

Egy levelezés első szelektálója maga a címzett lehet¹⁸ – vagy még előtte a levélíró, aki nem küld el mindent, amit megírt, esetleg nem a megírás sorrendjében postázza, amivel a címzettet és az utókort is zavarba hozhatja. Jászai több levelében utalt arra, hogy csak az utolsó változatot küldi el, a korábbiakat megsemmisítette – bár ez az érzelmi fűtöttség némiképp a szerepnek is része volt. Ambrus leveleit otthonában kulccsal elzárt ládika mélyén őrizte, azok 1885. október közepéig a Vas utca 17-be, Jászai lakására, aztán talán két hétig a Nemzeti Színházba, majd néhányszor Jászai testvéréhez, Büdöskútra, végül november közepétől ismét a Vas utcába, december elejétől pedig megint a Nemzeti Színházba érkeztek. Kérdés, hogy a бүdöskúti levelek mind elértek-e Jászaihoz, s az is, hogy ő Ambrus leveleiből mennyit őrzött meg. Mindenesetre azok ma az OSZK Ambrus-hagyatékában vannak, de nem lehet tudni, hogy mikor, milyen körülmények között kerültek vissza feladójukhoz. Ám az, hogy ma ott találhatók, nagy valószínűséggel Ambrus kívánságára történt, s Jászai, aki félt attól, hogy Ambrus leveleit halála után majd mások is elolvashatják, örömmel teljesítette ezt az óhajt.¹⁹ Ugyanakkor cserébe a saját leveleit nem kérte vissza, ami talán arra utal, hogy kétszeri intim találkozásuk, az érzelmek s érzékek játéka nem volt oly végletes, hogy megszakadása felégette volna mindazt, ami előtte volt, s lehetetlenné tette volna eztán a közös színházi valóság elviselését. Jászai is tudta, hogy a törtéteken túl, ami a pillanat tüzeiben azonnal elhamvadt, annak írásos visszatérése attól kezdve, hogy visszautazott Budapestre, immár az emlékezés, az értelmezés formájában, az 1885. július végétől december végéig tartó rövid, de intenzív levelezésük marandó érték. Ambrus Zoltán pedig egyébként is igyekezett minden neki írt levelet, sőt saját levélfogalmazványait is megőrizni; kis túlzással azt lehetne mondani, hogy személyes levelezését az önkifejezés eszközeként, az írói életmű részének tekintette. Nem a papírokhoz ragaszkodott, hanem korábbi énjéhez, meg nem tagadott, s talán nem vagy rosszul viszonzott érzelmeihez, az élményekhez meg azok elromlásához; mindegyiket személyisége egy-egy építőelemének tekintette, nem szégyenkezett miattuk, éppenséggel forrásként nézett egyik-másik levélváltására – ez lehet a magyarázata részben a *Midas király* második részében olvasható levélregénynek, valamint első és második felesége neki írt levelei hagyatékbeli hiányának.

Hagyatékok létrehozói, levelek írói és címzettjei, utánuk pedig leszármazottjaik, jogörökösök dönthetnek úgy, hogy amit a kéziratlapok, a levélpapírok megőriztek, az maradjon örökre ismeretlen, s teljesen vagy részlegesen megsemmisíthetik azokat,²⁰ de úgy is, hogy senki számára ne maradjon titok – legalábbis ami magukat az írásos dokumentumokat illeti. Rajtuk kívül azonban az utókor is változatos módokon opponálhatja a kéziratokba, levelekbe foglalt érzelmi és nyelvi szabadságot. Amikor egy-egy hagyaték sajtó alá rendezése megkezdődik, az irodalomtörténésznek, filológusnak azt kell végiggondolnia, hogy mi az, ami az egykor élt személyek jobb, másféle megismerését szolgálja, s el kell kerülnie mindazt, ami az emberi méltóság nivellálását okozná. Nem közügy például a levélíró és címzett aktuális egészségi állapota; joggal váltana ki megütődést például Ady Andre kórházi kezeléseinek dokumentumcsoportja, levél- és üzenetváltásai orvosaival, halotti jelentése stb. Vagy partnereié, családtagjaié. Azonban még ezt is csak fenntartással lehet a közlés megtagadása okaként figyelembe venni; amennyiben a betegség körülményeit is tartalmazó feljegyzések hozzájárulhatnak a személyiség jobb megismeréséhez, s a testi szenvedés elviseléséhez szükséges lelkiert mutatják, nem lehet lemondani róluk, legjobb példa erre Babits beszélgetőfüzeteinek teljes szövegű megjelentetése. Minden közérdeklődésre tarthat számot,²¹ ami a szerző, a levelezőpartnerek aktív szellemi vagy érzelmi életének része, következménye, ugyanakkor mellőzendő mindaz az ismeret, amely nem szándék, hanem kikerülhetetlen (családi) adottság eredménye. De még ezeket a körülményeket is mérlegelheti a szövegközlő, s legfeljebb az emberi személyiség védelme, nem pedig a kellemetlen ismeretek eltitkolása vezetheti a munkáját.

A Párizsból hazavitt Jászai-levelekhez anyja férhetett hozzá először, akit fia hazaérkezése után azok őrzésére kért meg.²² Erről Ambrus Mária írt 1886. január végén barátnőjének – talán nem véletlen, hogy a levél szövege töredékes:

Kedves Irénkém!

Zoltán hétfőn megérkezett, de mindnyájunknak annyi dolgunk volt, hogy nem értünk rá veled tudatni. Hazajött, mint vártuk, rongyosan és ha egy prózai hölgy (és nem én írnám a levelet), azt mondhatnám, egy *kiló* szerelmeslevéllel gazdagabban, de egyébben nem fogyat-

kozva. Nem képezed, mennyi adóssága van és most úgy félünk, megint váltókba akar bonyolódni, mert azt mondja, a párizsiak becsületbeli tartozások! De ne firtassuk ezeket, ő maga egy cseppet sem búsul rajta. –

Képzeld, amiket Mihály mondott Mamának, csakugyan igaz és ő meg is mondta előre Zoltánnak, hogy meg fogja Mamának mondani. (Hogyha hazajön, asszony hívja haza. –) Mikor megérkezett és kipakolt, átadott Mamának egy borzasztó pakkot, hogy azt ne nézze meg, persze azért elolvasta (és nekem is megmutatott egyet, mert bűnrészes akartam lenni). Csupa mert [!] borzasztó szerelmeslevél Jászay Maritól. Ezzel foglal [...]

Ezt a kis gallért azért csináltam, hogy ha muffel viseled, akkor tedd fel, csókol

Mariska

Feltehetően ezek a levelek voltak a hagyaték első kéziratai. Melléjük kerültek később a Jászai által visszaadottak, s 1931-ig, Ambrus haláláig az egyre gyarapodó gyűjtemény, amely eleinte levélfogalmazványaiából, a neki írt levelekből, kézirataiból, lapkivágataiból állt, változatlan egységben maradt. Ekkor tényleges őrzésüket, a sorsukra vonatkozó döntéseket lánya, majd később unokája vette át. Mivel a harmincas–negyvenes években még sokan ismerték személyesen Ambrust, örökösei joggal igyekeztek – majd később is – megőrizni a róla kialakult képet, némi hozzátartozói eszményítéssel, megszépítéssel korrigálva mindazt, amit a kortársak nem teljes értékű véleményének gondoltak.²³ Bizonytalan, hogy levelezésének hiányait mi okozta,²⁴ s ami fennmaradt, mennyire teljes.²⁵ És nyilván nem véletlen, hogy Kozocsa Sándor 1944-es, Jászai Mari leveleit összegyűjtő kötetébe az örökösök csak a Nemzeti Színház igazgatása alatt keletkezett leveleket engedték közlésre.²⁶

Az OSZK Ambrus-fondja, valamint a Petőfi Irodalmi Múzeum Ambrus-kéziratai és iratai a két jogörököstől kerültek mai őrzési helyükre. Nem lehet tudni, hogy milyen elképzelés alapján döntöttek éppen e két intézmény mellett – a Nemzeti Könyvtár Fallenbüchl Zoltán munkahelye volt –, az egyik múzeumi palliumban ezek a gépírásos sorok olvashatók, keletkezésük az 1963 és 1974 közötti évekre tehető.²⁷

Az Ambrus-gyűjteményt a család őrzi a Művelődésügyi Minisztérium felügyelete alatt. Időnként megvizsgálták, s eddig mindent rendben találtak.

A gyűjtemény nem teljes. Egy világháború pusztítása után nem is lehet teljes. Csak egy kis töredék maradt meg, ezt a család mentette, rendezte és őrizte, ami nem volt könnyű. Publikálásra a család a II. világháború előtt csak egypár levelet adott (Kozocsa Sándornak). A világháború után a levelezéskötet jelent meg sok adattal.

A magánlevelek – így a Jászai-levelek is – nem tartoznak a gyűjteményhez. Ez a család tulajdona.²⁸

Az utolsó mondat arra utal, hogy az Ambrus–Jászai-levelezés megőrzését, annak személyessége ellenére, Ambrus szándékát tiszteletben tartva, az utódok is fontosnak tartották, kimondatlanul is egy későbbi közlés számára biztosítva.

A levélírók és címzettek után egy újabb őrvonalat tehát a leszármazottak, a szerzői jogok tulajdonosai jelenthetnek, akik okosan elősegíthetik vagy meggátolhatják egykori hozzátartozójuk árnyaltabb – vagy számukra kínos, kínosnak tűnő – megismerését; néha kozmetikázva a nagyközönségben már rögzült ismeretekkel szembemenő vonásokat, vagy még nem elékezettnek látva az időt a vitathatónak, kínosnak gondolt szövegek közreadására. S a második vonalban ők is (tovább) szelektálhatnak a rájuk maradt levelek, dokumentumok közül. Legvégül pedig szerepet kaphat még a rokon kapcsolatokon túli sajtó alá rendező(k) prűdériája, vagy éppen a bennfentességet sugalló intimpistáskodása is, amelyek ellenkező előjelű, de egyeredetű cenzori álságot eredményeznek. Azt a szövegrontó elgondolást, amely jobban tudja a levelek egykori írójánál, hogy mi (és mi nem) tartozik az olvasóközönségre, mit és hogyan lehet közölni – megváltoztatva, kihagyva mondatokat, bekezdéseket, összevonva egymáshoz nem tartozó szövegrészeket; a direkt átírásokról nem is beszélve. Az érzelmi intelligencia gyengesége, a reflektálatlanság mint a tapasztalatok, ismeretek hiánya és ezért a megértés gátja, az ideológia túlzott jelenléte sokszor jár befogadási, valamint interpretációs nehézségekkel, ez alól a kiadói feladatokra vállalkozók sem okvetlenül mentesek. Utóbbiak végkonklúziója egy-egy szöveggel, szövegrészlettel, összefüggéssel szemben ez is lehet:

„a nagyközönséget ez biztos nem érdekli”. E felfogás egyik eredménye a tágan értelmezett „ad usum Delphini” kiadványok sora, amelyek a tájékoztatás és tájékozódás szabadságát kérdőjelezzik meg többféle, leginkább eszmei, politikai vagy erkölcsi szempontból. A közlési tiltások természetesen a korlátozó – kiadó intézmény, jelen lévő hatalom, általános közelfogás – igényét veszik figyelembe, de mindig az olvasó megkímélésére hivatkozva. Debreczeni Ferenc saját szövegközlési elveinek bizonyos vonásáról például ezt írta:²⁹

Jászai nem folytatólagosan készítette el emlékezéseit, hanem azt írta le, ami éppen eszébe jutott. Gyakran kétszer-háromszor elismétli ugyanazt, akár mert jobban akarja megírni, akár mert az évek során elfelejtette, miről is írt már egyszer. Ezért ki kellett választani az ismétlésekből a legteljesebbet és legkerekebbet, és felfűzni azokat Jászai életének fonálára. Nem vétettünk ezzel Jászai szándékai ellen, hisz ő is megszerkesztette volna írását, ha kiadásra készíti elő. Ugyancsak kihagyta volna a kortársairól feljegyzett pletykákat és azokat a részeket, amelyekben hatalmas szenvedélye túlságosan is elragadta. Hisz indulata múltán még maga is kitépett egyes meggondolatlan oldalakat és szavakat. Végül azt sem kívánta volna, hogy egy-egy intim gondolata nyilvánosságra kerüljön. Az így keletkezett kihagyások azonban terjedelmében alig érintik a naplót.

A közreadó akceptálható elvekből jut el a szövegváltoztató megoldásokhoz, hiszen a sajtó alá rendező legfontosabb feladata valóban a közlendő szöveg megértésének elősegítése, s ez Debreczeni Ferenc alapfeltevése is. Jászai füzeteiben egyes oldalak hiánya egyértelmű, de először is nem biztos, hogy valóban ő semmisítette meg azokat, másodsor pedig ha mégis ő, távolról sem tépett ki minden meggondolatlan részletet – csak azokat, amelyeket az adott pillanat hangulata így diktálta.³⁰ Aktuális lelkiállapota pedig igencsak ingatag volt, s politikai véleményalkotásán is világosan látszik egy általános, valamint az ehhez kapcsolódó mindenkori propaganda hatása. Gyorsan változó szenzibilitása követte a közhangulatot, főleg az első világháború alatt és az azt követő években; lelkesedett vagy megcsömörlött, ahogy a napi hírek, események, illetve azok „nemzeti jellegű” kritikája hatást gyakorolt rá. A szerkesztői kihagyások „alig érintik”-minősítése ezenkívül felfogás kérdése: Debreczeni Ferenc szövegközlése valóban teljesebb, mint Lehel Istváné, de ez részben a múlt időnek köszönhető, részben az ötvenes éveknek a húszas évek végétől eltérő ideológiai kívánalmainak. A színháztörténet és ezáltal a magyar kultúra kanonizálódott – vagyis bizonyos vonásaiban egyszerre idealizáló és aktualizáló – portréival szemben egy árnyalt, egyben többértelmű, kritikai kép bemutatásától tartó félelem pedig a Márkus Emma és Jászai Mari kapcsolatát tárgyaló fejezet kihagyott szövegközlései alapján mérhető fel. Sajnos a szoros olvasásból az is látható, hogy bizonyos hiányok Debreczeni Ferenc kiadásában is jelölés nélküliek, ezért az olvasó nem szembesülhet azokkal.

Másfelől a pletykák, intimítások, önérdektől vezérelt túlzások, csúsztatások, szélsőértékben hazugságok maguk is személyiségjellemzők, amelyeknek mindig kortörténeti összetevőik is vannak, s a kritikus olvasás képes azokat helyükön értékelni. Az álhírek, álismeretek tudói, a magukat mások sárba rántásával fölmenteni akarók, a konteók megbűvöltjei pedig a semmiből is képesek egy új világot teremteni. A magántermészetű, emlékező, felidéző vagy kommunikációs helyzetet megteremtő kéziratok nemritkán hevenyészett fogalmazást, érzelmi zaklatottságot mutatnak, tartalmuk, stilisztikai állapotuk eltérhet a köznapi normáktól – de ez még nem ok arra, hogy szövegeket átalakítsa a sajtó alá rendező. Főleg tartalmilag. Mivel a legtöbb, valamilyen szövegközlést kísérő tanulmány – mint ez is – valamilyen nagy elbeszélést próbál létrehozni, amelyben a szerző a szereplőket, korukat, eszményeiket, céljaikat, életük eseményeit, sikereiket és kudarcaikat, de legfőképp személyiségük bonyolult teljességét az utókorból nézve igyekszik megérteni és magyarázni, kommentárt fűzhet hozzá, a saját véleményét is elmondhatja – na de a szöveget, ráadásul jelöletlenül, megváltoztatni?³¹

Az 1963-as levelezéskötet megjelenése után Fallenbüchl Zoltán annak szerkesztési elveivel szemben kritikát fogalmazott meg.³² A tárgyi tévedéseken, a megítélés hangsúlyain kívül főleg azt kifogásolta, hogy a szerkesztő, Diószegi András olyan leveleket hagyott ki, amelyek éppen Ambrus irodalmi és személyes, családi kapcsolataira világítottak volna rá. És bár azok közlése is csak töredékes képet adott volna – továbbá kérdés, hogy egy elképzelhető „teljes” levelezés is mennyire tudja közvetíteni a levelek megírása idején volt valóságot, a levélíró szándékait, gondolatait –, annyiban

az unokának mégis igaza volt, hogy a levelezéskötet bevezetőjének néhány állítása megkérdőjelezhető, mert túlságosan általánosító és egyoldalú. Diószegi András szerint Ambrusnak

Nem volt szüksége arra, hogy irodalmi levelezést folytasson. S nem volt erre belső igénye sem: tartózkodó, racionális lényétől mindig is távol állt a magánjellegű, vallomásszerű, személyes kitárulkozás, az irodalmi dolgokban való önmutogatás.³³

Csakhogy két bekezdéssel később arról lehet hosszan olvasni, hogy „Egy-egy ritkább, szorosabban magánjellegű levél érdekesen, hitelesen tükrözi a zárkózottnak, tárgyilagosnak, érzelmetlennek mutatkozó Ambrus természetének gyöngéd vonásait”, illetve más levelei „a vehemensen vitaközö irodalompolitikust, a szellemes és művelt esszéistát, aki [...] irodalmi leveleiben elmélyült, újszerű esztétikai gondolatokat tud kimondani”. Diószegi András mentségére szolgálhat, hogy az 1963-as kötet anyagának összeállítása idején a hagyaték őrzői talán nem akarták még Ambrus Benkő Etelkának írt leveleit közzétenni, azokat, amelyek ma a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában található. Ezek eredeti teljessége is bizonytalan, de ami fennmaradt, egyértelműen cáfolja a vallomásszerűség hiányát – bár meglehet, Diószegi azt az irodalmi művekben nem találta; igaz, azokban Ambrus saját érintettségét sokszoros áttételekkel érzékeltette. De azon érdemes még egyszer elgondolkodni, hogy Tormássy Gizella Ambrusnak írt levelei is megsemmisültek – talán valóban azért, mert eredetijük forrásként szolgál a *Midas király* második részéhez.

Mindezek után álljon itt az első fennmaradt, Benkő Etelkának írt levél – ha barátság nem lehet, legyen helyette szerelem –, cáfolva a vallomásszerűség hiányát:³⁴

Drágám!

Egész nap magával vagyok most is, s érzem, hogy folyvást ennek a két napnak az emlékében fogok élni – nem tudom meddig, ameddig újra láthatom. Oh, mennyi nap még addig – nélküled!

Üres óráimban – és vannak, mert nemigen tudok dolgozni – féltékenykedéssel foglalkozom. Tartok tőle, hogy miután elmúltam, ismét előkerülnek az érdekes vitézek és egyéb szőkék, s rá gondolni valakire – aki két napig meglehetősen unalmas lehetett magának – nem lesz könnyű dolog. De azért próbálja meg, Édes, legalább néha-néha... Olyan rossz volna azok sorsára jutni, akik csak addig számítanak, míg a saison tart, s aztán ott vannak, ahol a tavalyi hó!

Magam is sejtem, hogy így esengen: „Ne felejts el hamar!” – nem nagyon értelmes dolog, mert hisz nem erőltethetem az emlékezést (ha még úgy elárasztom is magát efféle sorokkal), hacsak ez a szeszélyes kis emlékezet nem lesz irántam különösen kegyes. Tudom, hogy ostoba vagyok, de szeretem az ostobaságomat, mert azt hiszem, ez nem fog akadályozni benne, hogy még egyszer! mikor? – igen, igen boldog lehessenek! Az ostobaságom mellett elég jó fiú vagyok, s ha erről meggyőződik (végre!) nem nevet ki, ugye?

Mit írt Kanizsára? Nem írhatná meg nekem is ezeket a szavakat? Csak nem írt annyit, hogy fárasztaná még egyszer leírni?

Ami végelszerelmesedett személyemet illeti: meg kell várnom a levelét, hogy újra írassak, mert Csabára már nem írhatok, s nem lehetek abban sem bizonyos, mikor leszek Szabadkán. De írt, ugye, és ír megint, mihelyt írhat?... Ha tudná, hogy várom, milyen nyugtalanul és türelmetlenül – többször, többet írna.

Tudja-e, hogy amilyen elszontyolodott vagyok ma, olyan kimondhatatlan boldog voltam tegnap, tegnapelőtt, és amikor úgy megijesztettem magát?! Nagy újság! – fogja mondani, de mikor (akármit beszélnek körülöttem) nem tudok egyébre gondolni! És ne sajnálja az idejét ennek a levélnek az olvasásától: addig, míg írom, mintha egy kicsit mégis közelebb volnék hozzád!

Tegnap visszamentem az ablakhoz, de nem nézett ki. Kis híja volt, hogy örültségemben be nem kopogtattam – még egy tekintetért.

Félek, hogy a jövő szombatig nem láthatom. Ha ugyan kibírom odáig, s nem szakítok előbb legalább egy délutánt. Meg fogom tudni az egyetlen repertoire-t, amely még érdekel?

Nem szeretnék olyankor menni, amikor egy félnapig se, hanem csak pillanatokra láthatnám.

Nagyon rossz álmom volt, s ennek a hatása alatt teli vagyok aggodalmakkal. Ugye szeret? Ugye nem szakíthat el tőlem semmi, senki? Ha nem nagy újság is: egyformán, monoton, mindig végtelenül imád

Zoltán

Nagyjából a múlt század nyolcvanas éveinek elejétől a magyar irodalomtudományban és színház-történetben is megjelentek, helyet kaptak azok a vizsgálati módszerek, amelyek végre mellőzték az értelmezésekben a politikai kereteket vagy egy előzetes feltételrendszer keresését, a műről a szövegre, az előadásról, a színjátszási stílusról, amiről ma már senkinek nem lehet személyes tapasztalata, csak különböző források és feldolgozások segítségével lehet képet alkotni, a személyiségre helyezték a hangsúlyt. Meg kell jegyezni azonban, hogy valamennyire teljes személyiségkép – ami Jászai sokszor széttartó véleményei miatt elég nehéz feladatnak látszik – csak akkor alakítható majd ki, ha az emlékezések, feljegyzések a Jászai által az utókorra hagyott teljességükben nyomtatva is olvashatóvá válnak.

JEGYZETEK

¹ *Mije lehetek én önnek? Ambrus Zoltán és Jászai Mari levelezése 1885–1926*, összegyűjt., s. a. r., bev., jegyz., szerk. BUDA Attila, megjelenés előtt.

² Tanulságos például Babits Mihály, Juhász Gyula és Kosztolányi Dezső fiatalkori levelezésének kiadástörténete, amely Kosztolányi halálával, 1936-ban kezdődött, s teljes szövegű megjelenéssel 2013-ban fejeződött be. Az első leveleket Babits Mihály adta közre, előszavában evvel a mondattal: „Literatúránk nem nagyon gazdag irodalmi levéltárakban, s a múlt század közepe óta alig volt ilyesmi, Persze ma még egész terjedelmében ez nem igen volna közölhető.” BUDA Attila, *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezésének kiadástörténete = Kosztolányi Dezső levelezése I. 1901–1907*, összeáll., sajtó alá rend., jegyz., tan. BUDA Attila, JÓZAN Ildikó, SÁRKÖZI Éva, Kalligram, Pozsony, 2013, (Kosztolányi Dezső Összes Művei), 720–775., idézett oldal: 723. Személyes levéltárak, iratok közreadásának szabadságáról és sajtó alá rendezői önfegyelméről lásd még *„láthatatlan selyemsál a számon”*. Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs leveleiből, összegyűjt., s. a. r., jegyz., bev. BUDA Attila–PATAKY Adrienn–TÜSKÉS Anna, Gondolat, Budapest, 2019, 7–10.

³ Igaz, hogy „Kézirat sosem ég el” – ahogy Woland mondja Bulgakov regényében – lásd Mihail BULGAKOV, *A Mester és Margarita*, ford. SZŐLLŐSY Klára, Európa, Budapest, 1975, (Századunk mesterei) 462. –, s a teljes tiltás sokszor eredménytelen, azonban a hiányos közlés az eredeti szövegnél is nagyobb zavart okozhat, ahogy ez például a *Szabad ötletek két ülésben* című kézirattal is történt.

⁴ KOVÁCS Ilona, *A kéziratok nem égnék el*, Nagyvilág, 1989/8, 1251.

⁵ Jelzete: Quart Hung. 2387. A nyolc füzet, valamint a feljegyzések teljes, szövegű kiadása még hiányzik.

⁶ 1962-ben Staud Géza még mindig úgy gondolta: „Egyes szenvedélyes kitételei miatt a teljes szöveg még ma sem közölhető.”, lásd STAUD Géza, *A magyar színház történet forrásai*, 2., Színház- és művészettudományi Intézet, Budapest, 1962, (Színház-történeti könyvtár), 41–42. A „szenvedélyes” kitételek alatt feltehetően az ekkor politikailag inkriminálható, ellentmondásos részletek érthetők, amelyek szemben álltak a Jászai „haladó” képét központba helyező értékelésekkel, hiszen kortársai ekkor már nem éltek. Nem lehet tudni, hogy Staud Géza véletlenül vagy akaratlanul ad meg hat füzetet a fennmaradt nyolc helyett.

⁷ PUKÁNSZKYNÉ Kádár Jolán, *Jászai Mari írásai*, Alföld, 1956/3, [Kritika Debreczeni Ferenc gyűjteményéről], 128. A Jászai-kéziratok közlésének problémái nem ismertek általánosan, napjainkban is az 1927-es vagy 1955-ös kiadás szövegei szolgálnak forrásként, lásd például: BÖDÖK Gergely, *Thália Arész szolgálatában: színház és színházi élet Magyarországon a Nagy Háború alatt*, Korall 2017. (69), 84. – elég csak a 1955-ös kiadás szövegével összevetni az idézett háborús sorokat, máris látható a két kiadás közötti különbség, és akkor még a kéziratokról szó sem esett. JÁSZAI Mari *Írásai. Emlékezések, napló, tanulmányok*, vál. bev. DEBRECZENI Ferenc, Művelt Nép, [Budapest], 1955, 483 [1].

⁸ CSATHÓ Kálmán, *Ilyennek láttam őket. Régi Nemzeti Színház-i arcképalbum*, Magvető, Budapest, 1957.

⁹ *Uo.*, 46. Az első párizsi tartózkodás kezdete és befejezése másoknál is bizonytalan. A *tóparti gyilkosság* 1986-os kiadásának első fülén például ez olvasható: „Pest után Párizsban töltötte egyetemét.” Lőrinczy Huba először 1991-ben jelentetett tanulmányában szűkebbre vonta – de kezdetében és befejezésében még mindig hibásan – a Párizsban töltött időt: „Mintegy háromnegyed esztendőn át, 1885 késő tavaszától 1886 februárjáig volt először Párizs vendége Ambrus Zoltán”, lásd LŐRINCZY Huba, *Ambrustól Máraihoz. Válogatott esszék, tanulmányok*, Savaria University Press, Szombathely, 1997, 15. Máskor a sajtóhiba lehetősége sem zárható ki, mint például Gergely Gergely szócikkében, amely az 1855-ös évet adja meg a párizsi tartózkodás idejeként, lásd *Magyar irodalmi lexikon*, főszerk. BENEDEK Marcell, 1–3., Akadémiai, Budapest, 1963–1965, XV, 1/29.

¹⁰ Az utolsó kiadásban ez olvasható: „Bensőséges kapcsolatuk idején, amikor ifjan megbetegedett, Jászai új és sikeresnek ígérkező londoni bemutatkozását odahagyva, az időlegesen megvakult Ambrus párizsi betegágyához sietve áthajózott a csatornán 1883-ban.” [!]

- ¹¹ FÖLDES Anna, *Jászai Mari és a magyar színház*, Magvető, Budapest, 1983, 443–448.
- ¹² JÁSZAI Mari *emlékiratai*, sajtó alá rend. LEHEL István, Egyetemi Nyomda, Budapest, [1927], 113.
- ¹³ Herczeg Ferenc 1954-ben meghalt, emlékezései is csak hosszú idővel megírásuk után, 1985-ben jelentek meg nyomtatásban.
- ¹⁴ A Nemzeti Színházban előadott *Árva László király* című Herczeg-mű próbájáról ezt írta: „Amit reggel még utálok a próbákon – az Aczell Ilona ordító tehetségtelenségét, öreg, lötytyedt arcát és aggastyán, törött hangját, mellyel lobogó szerelmét szavalja a vén partnerének –, mindazt estélig csak nevetségesnek látom leolvadni a szerző, Herczeg Ferenc hallatlan ízléstelenségével együtt, aki nem bírt új szerelmével, és az első próbák óta itt lábatlankodik a színpadon, és hogy tessék-lássék, mintha azért volna ott – mindnyájunkat – tanít. Szándékom volt megmondani neki egy ilyen instruálás közben, hogy bizony, a szerző, aki korán jön a próbáira – koraszülöttest kap –, de olyan gyerekes kicsinyeskedés volna törődni a szerencsétlen színházzal, ahonnan, amint az egyik piszkos kivonul, beleömlött az új. – ”
- ¹⁵ JÁSZAI Mari *írásai... i. m.*, 161. A május 20-i naplójegyzet szövege a két kiadásban teljesen különbözik egymástól.
- ¹⁶ AMBRUS Zoltán, *Bashkirtseff Mária*.
- ¹⁷ Ambrus életrajzírói beszámolnak arról, hogy 1944–45-ben a Gödöllőn őrzött hagyaték teljes épségét nem sikerült megőrizni.
- ¹⁸ Jászai élete végén Lehel Istvánnal az öregségről beszélve azt mondta, hogy „emlékekből nem lehet élni”, mindig mindent (akarattal) elfelejtett, neki írt leveleket soha nem őrzött meg, lásd LEHEL István, *Jászai Mari utolsó szerepe*, Lampel, Budapest, 1931, 193. Az ő levelei azonban több címzettnél megmaradtak, ahogy a Kozocsa Sándor által kiadott kötetben olvashatók, lásd JÁSZAI Mari *levelei*, sajtó alá rend., Kozocsa Sándor, Pintér Jenőné, Budapest, 1944.
- ¹⁹ Vajon Herman Ottó, Feszty Árpád, Reviczky Gyula, Szomoró Dezső és mások nem kérték vissza a leveleiket, s azért jutottak azok a megsemmisülés sorsára? S ha nem, miért nem? Ez is egy kérdés, amire nagy valószínűséggel már nem lehet választ találni.
- ²⁰ Ez történt például Emily Dickinson hagyatékával, amelyből életében csak néhány vers jelent meg; verseiből és levelezéséből ma csak az ismert, ami családtagjai szűrőjén halála után keresztyülment. Egyik legismertebb verse is hosszú ideig csak a negyedik versszak hiányával volt olvasható. Nemes Nagy Ágnes prózai munkáinak utószavában pedig a sajtó alá rendező Honti Mária többek között ezt írja: „[...] Lengyel Balázs, a hagyaték jogtulajdonosa némely személyes emlékezést családi okból, a kor irodalmi életét – például a népi írók szerepét vagy egy-egy pályaképet [...] – jellemző eszmefuttatást pedig személyes tapintatból egyelőre nem kíván közreadni. [...] Az író halála után közreadott interjúk sorában nem szerepel Töttösy Beatrice közlése [...]. A félbemaradt magnetofon-interjú újraközlése ellen Lengyel Balázs emelt kifogást. Döntését azzal magyarázta, hogy a szöveget Nemes Nagy Ágnes annak idején nem kapta meg elolvasásra, az 1998-as közléshez senki nem kért hozzájárulást, s az interjú készítője nem egyeztetett a jogtulajdonossal.” Lásd NEMES NAGY Ágnes, *Az élők mértana. Prózai írások*, 1–2., szerk., utószó HONTI Mária, Osiris, Budapest, 2004, 2/577–578.
- ²¹ Például a már említett Emily Dickinson borítékokra írt versei is, lásd EMILY DICKINSON, *The Gorgeous Nothings*, ed. Martha L. WERNER, Jen BERVIN, pref. Susan HOWE, Christine Burgin–New Directions, [New York, 2013].
- ²² Ambrus Mária – [Ismeretlen] Irénnek; Budapest, [1886.] január 28., lásd OSZK, Fond 471. Ambrus-hagyaték. 1886. január 28-a csütörtök volt, ezek szerint Ambrus 25-én, hétfőn érkezett haza Párizsból. Kérdés azonban, hogy ez a családon kívüli címzettnek szóló levél hogyan maradhatott meg Ambrus Zoltán hagyatékában. Talán éppen a tartalma miatt nem került postára, s bár a családi cenzúra ezt megakadályozta, a Jászaival folytatott levelezés értékét tudva, mint annak egyik mellékszálát, meg is őrizte. A hazajövetel dátumát a családi emlékezet rosszul őrizte meg: a levelezéskötetben 1886 februárja szerepel – lásd AMBRUS Zoltán *levelezése*, sajtó alá rend. jegyz. FALLANBÜCHL Zoltán, előszó DIÓSZEGI András, Akadémiai, Budapest, 1963, (Új magyar múzeum), 436. –, feltehetően Lőrinczy Huba is innen vette át.
- ²³ Például Csathó Kálmán róla szóló emlékezéseit, lásd CSATHÓ, *i. m.*, 46–67.
- ²⁴ A hagyatékból hiányoznak a Tormássy–Ambrus-levelezés darabjai. Egyetlen Ambrusnak szólót közöl a levelezés, jegyzetében Fallenbüchl Zoltán azt írja, hogy az első feleség levelei 1944-ben elpusztultak, Ambrus leveleiből is csak az egyetlen közölt maradt meg, lásd AMBRUS *levelezése... i. m.*, 436. Ugyanakkor fennmaradtak például Mayer Ilona Ambrusnak írt levelei, Márkus Emma, Bajor Gizi Ambrusnak írt üzenetei és más női levelek.
- ²⁵ A második feleségnek, Benkő Etelkának küldött levelek és Benkő Etelka Ambrusnak írt levelei a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában találhatóak, teljességük kérdéses, a megjelent levelezéskötet csak néhány Ambrus által írt levelet tartalmaz.
- ²⁶ Az Ambrus-hagyatékban olvashatók Kozocsa Sándor levélkérő sorai. A válogatást családon belül nagy valószínűséggel Ambrus lánya végezte, esetleg férje segítségével, mivel unokája akkor még egyetemista volt. Jászai Mari leveleinek megjelenése után a kötetről szóló írások a kiadás tartalmáról eltérő véleményt fogalmaztak meg. M[ályuszné]. Császár Edit például a közérdekűsége töprengett, hiányolta a teljességet, „minden írásos életket, ami Jászai után fennmaradt, tegyenek közzé”, lásd M. CSÁSZÁR Edit, *Jászai Mari levelei*, Századok, 1944/1–3, 135–136. Rédey Mária viszont ismertetésében többek között arról írt, hogy néhány levelet a béke kedvéért ki kellett volna hagyni, elmaradhatott volna hat sor egy Szomoró Dezsőnek írt levélből, túl sok a Miháisi Miminek írt levél. „E részben Halász Gábor példáját idézném, aki észrevétlenül hagyott el egyes neveket, szavakat, félmondatokat Justh-naplójának kiadványaiból.” Lásd RÉDEY Mária, *Kassainé ifjasszony. Jászai Mari és Kassai Vidor szerelmi regénye*, Nyugat, [Budapest, 1935].
- ²⁷ PIM V. 5872/3. A Művelődésügyi Minisztérium elnevezést ugyanis 1957 és 1974 között használták, a levelezéskötet 1963-ban jelent meg; ebben a néhány Jászai-levél jelzése „Cs. t.”, azaz családi tulajdonban. Az átadás tehát valamikor 1963 és 1974 között történhetett. A töredékként aposztrofált hagyaték (OSZK) a maga hatvan fölötti dobozszámaival a nagyobb gyűjtemények közé tartozik.

²⁸ Az 1963-as kötet az 1885-ös és későbbi évekből is tartalmaz néhányat Ambrus és Jászai levelezéséből, de ezek szövege több esetben csonka, s az eredeti levelek sem találhatóak meg a hagyatékban. Ez azért is érdekes, mivel a kötet teljes anyagát a megjelenést követő levélszámozással a hagyaték egyben megőrizte – kivéve az említett, megjelenésükben is hiányos leveleket, lásd AMBRUS *levelezése... i. m.*, 40., 41., 42., 43., 45.

²⁹ JÁSZAI Mari *írásai... i. m.*, 438.

³⁰ „A közmegebecsülés tárgya akart lenni, mint a szomszéd hentesné, mialatt mindenki áhítatos hódolattal tisztelte és becsülte. Ennek a végzetes félreértésnek vagy meg nem értésnek áldozatául elpusztította úgy *Emlék-irataiból*, mint egyéb írásaiból mindazokat a részleteket, amelyek érzelmi életébe mélyebb betekintést nyújthattak volna”, lásd LEHEL, *i. m.*, 67. 1907. május 26-i feljegyzésében sajnálkozott amiatt, mert korábban egész füzeteket elégetett, lásd JÁSZAI Mari *írásai... i. m.*, 213. De a megsemmisített oldalakon kívül is maradtak olyanok – igaz, talán más jellegűek –, amelyek személyes és másokról gondolt érzelmeiről a maga sajátos világképe szerinti tükröt nyújtanak.

³¹ A felmerülő kifogások legtöbbször történelemfüggők is, amit kiragadott példaként Robert Goffin *A költészet Ariadne-fonala* című kötete hátsó borítóján olvasható mondattal lehet illusztrálni: a szerző „[...] meglepő módon kerüli el a költészet társadalmi determináltságának problémáit és túlzott gonddal foglalkozik a költők szerelmi életével, de könyve hibáival együtt is érdekes híd a modern lírai törekvések és a régebbi versek élvezetéhez szokott olvasóréteg között”. Nem lehet tudni, hogy a borító szövegét ki írta, de minden hasonló jelenség egy-egy történelmileg körülhatárolható időszak magyarrá fordított műveinek szövegével szemben is gyanakvást kelthet – még akkor is, ha azok szövegszerű cenzúrázást nem mutatnak. A társadalmi környezet észrevételén, ám mindig jelen lévő hatása ellen nagyfokú tudatossággal lehet csak védekezni. Mindenesetre az említett kötet magyar változatát és az eredetit a címgyerdő szerint Ferenczi László hasonlította össze. Persze az is lehet, hogy az idézett megjegyzés nem volt más, mint a kiadás idejének elhagyhatatlan ideológiai követelménye.

³² FALLENBÜCHL Zoltán, *Egy levelezéskötet margójára*, Filológiai Szemle, 1966/1–2., 224–227. Ahogy az egyes levelek kéziratleírása mutatja, az e kötetben többnyire hiányos szöveggel közölt levelek kézírata a hagyatékban nem található, s nem lehet tudni, a csonkaságot a levélíró vagy az örökösök hozták létre.

³³ AMBRUS *levelezése... i. m.*, 22. Irodalmi önmutogatás valóban nem volt jellemző Ambrusra, ám például az őt mélyen érintő „témakölcsonzás” vádat személyes érintettségű levélben kommentálta, lásd Ambrus Zoltán – Riedl Frigyesnek; [Budapest], 1914. május 25., lásd *Uo.*, 226–233.

³⁴ Ambrus Zoltán – Benkő Etelkának; [Budapest, 1893. október 11. vagy 18.], lásd PIM V. 5872/1. Ismét Babits Mihály egyik versét lehetne idézni, címe: *Őszinteség*. „Fond Ariadném, szent fonalad, / és ahová sem igen, se nem, / tán elvezet majd a szerelem.”

